

СТИСЛА ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА ДО СУЧАСНИХ УМОВ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

SHORT DESCRIPTION OF PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF FORENSIC EXPERT IS TO MODERN TERMS OF PROFESSIONAL ACTIVITY

В умовах інтенсивних трансформацій і постійних реформ у структурі сучасної судової системи України ефективність адаптації судового експерта до виконання професійних функцій набуває виключного значення. Нестабільність соціально-політичних процесів висуває особливі вимоги до представників цієї специфічної професії, що вимушені постійно вдосконалюватися й адаптуватися до задоволення вимог професійного експертного середовища, зберігаючи основні внутрішні переконання й морально-етичні цінності.

Аналіз теоретичних передумов професійного функціонування судового експерта дає змогу віднести до його важливих особистісно-професійних якостей власну відповідальність, нервово-психічну стійкість, моральну нормативність, пунктуальність, прискіпливість, глибину, об'єктивність, юридичну досконалість та морально-етичну виваженість професійної аргументації.

Статистично достовірний позитивний зв'язок між показниками адаптивних здібностей та нервово-психічної стійкості, а також між показниками достовірності відповідей та їх моральної нормативності як складових частин адаптивності судового експерта може пояснюватися високою особистісною та соціальною відповідальністю, що створює належні передумови для їх відвертості та дотримання певних ідеалів моральної поведінки та професійної етики тощо.

Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо перш за все у дослідженні динаміки психологічної адаптації судових експертів в процесі набуття фахового досвіду та залежно від конкретної вузької спеціалізації їх експертної діяльності що в подальшому уможливило би формулювання за необхідності конкретних психологічних рекомендацій щодо оптимізації та інтенсифікації процесу психологічної адаптації судового експерта до умов професійної діяльності та життєвої реалізації, сприяння їх особистісній та професійній гармонії, а також високої результативності.

Ключові слова: особистість, судовий експерт, адаптація, судова система, професійна діяльність, структура, компонент.

In the conditions of intensive transformations and constant reforms in the structure of the modern judicial system of Ukraine, the effectiveness of the adaptation of a forensic expert to the performance of professional functions becomes extremely important. The instability of socio-political processes makes special demands on the representatives of this specific profession, which are forced to constantly improve and adapt to meet the requirements of a professional expert environment, while maintaining basic internal beliefs and moral and ethical values.

Analysis of the theoretical prerequisites for the professional functioning of a forensic expert allows to include his important personal and professional qualities, responsibility, neuropsychological stability, moral norms, punctuality, meticulousness, depth, objectivity, legal perfection and moral and ethical balance of professional argumentation.

A statistically significant positive relationship between indicators of adaptive abilities and neuropsychological stability, and between indicators of reliability of answers and their moral normativeness as components of adaptability of a forensic expert can be explained by high personal and social responsibility, which creates appropriate preconditions for their openness and compliance, ideals of moral behavior and professional ethics, etc.

We see the prospect of further research primarily in the study of the dynamics of psychological adaptation of forensic experts in the process of gaining professional experience and depending on the specific narrow specialization of their expertise, which would further allow the formulation of specific psychological recommendations for optimization and intensification of psychological adaptation of forensic adaptation to the conditions of professional activity and life realization, promotion of their personal and professional harmony and high efficiency.

Key words: personality, forensic expert, adaptation, judicial system, professional activity, structure, component.

УДК 159.0.072

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.48>

Саврасов М.В.

кандидат психологічних наук, доцент,
докторант
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди

Сафіян Д.В.

аспірант кафедри психології
Донбаський державний педагогічний
університет

Постановка проблеми. Згідно з чинним законодавством, судовий експерт, спираючись на спеціальні знання у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла, об'єктів, явищ і процесів, має надати відповіді на поставлені питання, що мають значення для судового розгляду [1]. Вибір досвідченими фахівцями професії, пов'язаної із судово-експертною діяльністю, спонукає до думки про наявність у них певних здібностей, рис характеру, індивідуальних психологічних особливостей, які зумовили свідомий вибір професії.

У спрямованості інтересів людини проявляється її особистість. Значна моральна напруженість в експертній роботі проявляється як в адміністративній, а у виключних випадках у кримінальній відповідальності, так і в морально-психологічному напруженні в процесі виконання професійних обов'язків, коли судовий експерт розуміє, що результати його праці можуть виступати засобом доказування під час досудового та судового процесу, що також значною мірою впливає на здатність психологічної адаптації [2].

Явище соціально-психологічної адаптації фахівців судово-експертної діяльності, а саме судових експертів, є доволі малодослідженою проблемою, тоді як її вирішення сприяло би суттєвому поліпшенню продуктивності професійних фахівців судової експертизи, мінімізувало би ризики їх можливої професійної деформації та інших проблем їх особистісно-професійного функціонування. Можна сказати, що розроблення проблем, пов'язаних з адаптацією особистості судового експерта, є одним з ключових і важливих завдань сучасної психології в структурі сучасного судочинства.

У зв'язку з цим постає проблема належного системного наукового дослідження соціально-психологічної адаптації особистості представників судово-експертної професії, розвитку соціально-психологічної адаптованості фахівців судово-експертної діяльності. На нашу думку, необхідно дослідити всі психологічні фактори, які впливають на розвиток соціально-психологічної адаптації цих фахівців. Це важливо насамперед для того, щоб визначити, які психологічні фактори негативно впливають на розвиток соціально-психологічної адаптації. Врахування цих факторів дасть змогу побудувати програму психологічного впливу, яка б оптимізувала розвиток соціально-психологічної адаптації як майбутніх, так і вже практикуючих фахівців у галузі судової експертизи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняними вченими, що спеціалізуються у різноманітних аспектах професіоналізації державних службовців (В. Авер'янов, В. Князев, В. Луговий, В. Малиновський, Ю. Молчанова, Н. Нижник, О. Оболенський, В. Олуйко, С. Серьогін, С. Хаджирадєва, Г. Щокін, В. Яцуба), детально досліджувалися проблеми професіоналізму як наукового явища, професійної компетентності як характеристики професіоналізму фахівця, формування вимог та організації добору професійних кадрів державної служби, прикладні проблеми професіоналізму (професійний менталітет, професійна гідність, професійно-значущі якості державних службовців), тоді як недостатньо висвітленим залишилось питання адаптації до професійної діяльності споріднених до державної служби професій та професійного становлення таких фахівців, особливо на початкових етапах професійної реалізації.

Під час вивчення проблематики адаптації варто звернути увагу на дослідження А. Налчаджаняна, відповідно до якого основний фактор пристосування має пускову дію, яка включає вироблені в процесі еволюції механізми адаптації, а поняття загального (генералізованого) адаптаційного синдрому – сукупності нейрогуморальних реакцій, які сприяють

мобілізації психофізіологічних ресурсів організму для адаптації у важких умовах існування та функціонування [6, с. 17].

За концепцією Ж. Піаже, процес адаптації як у біології, так і в психології розглядається як єдність протилежноспрямованих процесів акомодатії та асиміляції. В другому випадку змінюються ті чи інші складові частини середовища, трансформуючи його відповідно до структури організму або включаючи у схему поведінки суб'єкта. Зазначені процеси тісно пов'язані один з одним, але водночас є опосередкованими, що не виключає в кожному з випадків провідної ролі будь-якого процесу адаптації особистості [7, с. 349]. Важливим є виключний вплив процесу навчання на адаптивний характер модифікації поведінки, причому навчання як процес набуття знань та формування вмій та навичок є одним із важливих джерел інтенсифікації адаптивних можливостей особистості в процесі її розвитку та соціалізації.

Г. Хартман та його послідовники схильні розмежовувати актуальні поняття адаптації як процесу та адаптованості як результату цього процесу. В процесі адаптації відбуваються активні двобічні зміни як особистості, що адаптується, так і середовища, до якого відбувається адаптація, в результаті чого між ними встановлюються відносини адаптованості [12].

Адаптація як цілісний процес, на думку А. Реана, включає фізіологічні зміни (швидкість психічних реакцій, чутливість рецепторів тощо); психічний розвиток (розвиток здібностей, мислення, уваги); пізнавальні процеси (навчання, придбання знань, вмій, навичок, поведінкових норм тощо); трансформацію системи цінностей індивіда; активний вплив суб'єкта адаптації на себе та середовище (осмислення ситуації, постановка задач, цілеспрямована діяльність) тощо [8].

Як бачимо, адаптація особистості до окремих видів діяльності та життєвого циклу загалом базується на визначеному комплексі когнітивних, поведінкових, особистісних характеристик, їх органічному та нейрофізіологічному забезпеченні, яке активно генерується суб'єктом адаптації у ході цього процесу. Врахування цієї багатогранної специфіки окресленого явища створює необхідні умови для подальшого висвітлення адаптаційної психічної активності особистості, подальшого всебічного дослідження психологічної сутності особистісно-професійної адаптації, обґрунтування та формулювання власної моделі особистісно-професійного становлення судового експерта, що є послідовною, багатоетапною структурою та враховує особливості формування психічних новоутворень адаптаційної природи. Особистісно-професійні характеристики особистості судового експерта багато в чому визначаються результативністю процесу адаптації, оскільки сама

адаптація виступає потужним детермінантом особистісного функціонування та професійного становлення фахівця судової експертизи.

Як бачимо, наявність певних теоретичних передумов дослідження психологічної адаптації як складової частини особистісно-професійного становлення судового експерта може бути використана для організації пілотного емпіричного дослідження у цьому напрямі, а саме з'ясування основних характеристик психологічної адаптації судового експерта (у кількісному та якісному вимірі тощо).

Постановка завдання. Головною метою дослідження є розкриття основних рис соціально-психологічної адаптації судових експертів до умов професійної діяльності для організації та впровадження психологічної роботи з ними. Реалізація мети дослідження обумовлює необхідність розв'язання таких задач дослідження: теоретико-методологічний аналіз психологічних передумов соціальної та професійної адаптації судових експертів до мінливих соціально-економічних умов професійної діяльності; кількісна та якісна характеристика основних показників адаптації судових експертів; опис та інтерпретація отриманих теоретичних та емпіричних результатів, формулювання чітких рекомендацій щодо стратегій та напрямів психологічної роботи з представниками експертної служби Міністерства юстиції України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасними фахівцями в галузі юридичної психології протягом двох останніх десятиліть поступово починають висвітлюватися окремі проблеми психології професійного функціонування та особистісно-професійного становлення судового експерта. Так, В. Шерстюк, досліджуючи морально-психологічні особливості професійного функціонування судового експерта, встановлює, що, за внутрішнім переконанням самих представників цієї професії, їх важливими особистісно-професійними характеристиками є пізнавальна діяльність, пошукова діяльність, організаційна діяльність, комунікативна діяльність, посвідчувальна діяльність, реконструктивна діяльність, соціальна діяльність тощо; тоді як професійно важливі вміння та навички судового експерта доцільно розподіляти на такі три групи: окремо методичні; науково-дослідні; комунікативно-організаторські. Водночас соціальну сферу представника судово-експертної професії, на думку авторки, доцільно характеризувати такими показниками: загальний і спеціальний інтелект, концентрація уваги, спостережливість, прагнення до істини, принциповість, акуратність, самоорганізованість, чітка письмова мова, емоційна стійкість, зібраність, пунктуальність, наполегливість, цілеспрямованість, висока орієнтація, чуйність [10].

О. Ярошем доведено, що професійна діяльність судового експерта являє собою складний вид інтелектуально-практичної діяльності, що відбувається на перетині соціальних систем «людина – суспільство», «людина – соціальна група», «людина – людина», оскільки лише таке розмаїття соціально-професійного функціонування може сприяти повноті та ефективності у досягненні професійно важливих цілей, які послідовно вирішуються експертом та утворюють професіографічну модель (психограму) його діяльності як систему професійно важливих якостей особистості фахівця, в якій відображена структура взаємодії мотиваційних, комунікативних і регуляторних процесів, що забезпечують роботу функціонально-психологічного механізму певного виду професійної експертної діяльності [11].

Як вважає О. Землянська, судовий експерт, особливо фахівець із судово-психологічної експертизи, має бути спроможним втілювати у своїй професійній діяльності системний підхід до організації судово-психологічної експертизи, що сприяє ефективності психологічного дослідження особи, яка опинилась у сфері кримінального чи цивільного судочинства, забезпечуючи змістовність та адекватність створення психологічного портрету особистості в різних видах судово-психологічних досліджень, спираючись на принципи об'єктивності детермінації делінквентної поведінки, системності структурних компонентів правосвідомості, суб'єктивізації правових понять, моделювання природних та соціальних ситуацій, індивідуалізації, екстраполяції тощо [4].

На думку Н. Жигалова та А. Хоменка, специфіка судово-експертної діяльності полягає насамперед у тому, що вона завжди сполучається із ситуаціями суб'єктивної невизначеності, передбачити фінал яких із певною ймовірністю практично неможливо, а також вимагає підвищеної відповідальності експерта, що справляє потужний вплив на його особистісні характеристики, викликаючи небажані поведінкові прояви, що відбуваються вже на межі професійної етики. Саме тому, на думку авторів, судовий експерт як суб'єкт відповідальних професійних та морально-етичних дій зобов'язаний завжди усвідомлювати власну відповідальність, відчувати її та пам'ятати про неї, що має знаходити свій прояв у пунктуальності, прискіпливості, розмаїтті та непохитності аргументації, глибині, об'єктивності, юридичній досконалості, морально-етичній виваженості експертного дослідження та його подальшому позитивному впливі на встановлення істини в ході кримінального процесу [3].

Як вважає Т. Моїсеєва, якість різносторонньої підготовки фахівців судової експертизи та критерії її визначення виступають актуальною проблемою, оскільки компетентність

судового експерта відбувається за формальними критеріями інших представників слідчої та судової системи; авторка вважає за доцільне розробити та в подальшому впровадити гнучку систему сертифікації всіх напрямів підготовки судових експертів на основі уніфікованих програм, що сприятиме підвищенню якості судових експертиз та рівню достовірності висновків судового експерта [5].

Л. Сlepньова, розглядаючи професійну деформацію як суттєвий негативний чинник професійної діяльності судового експерта, що суттєво знижує ефективність його діяльності, виділяє такі категорії цих професійних деформацій: скептичне ставлення до подальшого використання результатів судового експертного дослідження, перебільшене уявлення про власний професійний досвід та завищена професійна самооцінка, стереотипність професійного мислення та професійних дій, формальне ставлення до виконання судово-експертних обов'язків [9].

Задля проведення емпіричної частини нашого дослідження, а саме отримання пілотажних даних щодо структурних та рівневих показників адаптації судових експертів, використано багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (МЛО-АМ) А. Маклакова та С. Чермяніна, що містить 165 питань (варіанти відповідей «так» або «ні»), що розподілені за такими шкалами: достовірність (Д), адаптивні здібності (АЗ), нервово-психічна стійкість (НПС), моральна нормативність (МН). Експериментальною базою дослідження виступив Донецький науково-дослідний інститут судових експертиз (м. Слов'янськ).

Аналізуючи рівень представленості характеристик адаптивності за окремими шкалами, зауважимо, що показник достовірності відповідей наших респондентів перебуває на середньому рівні, що дає змогу довірливо ставитися до результатів анкетування та стверджувати, що в експериментальній ситуації нашим респондентам не притаманне прагнення спотворювати об'єктивну інформацію про себе. За шкалою адаптивних здібностей діагностований показник трохи не досягає середнього значення, хоча потрапляє у діапазон нормального рівня розвитку адаптивних здібностей, що може свідчити про певну психічну гнучкість наших респондентів та достатній рівень їх адаптивних психічних ресурсів. Показник нервово-психічної стійкості набуває значення трохи вище середнього, перебуваючи у вищому сегменті середніх значень для цього адаптаційного конструкту, що вимірюється за цією методикою, що свідчить про доволі значний рівень розвитку вольових якостей наших респондентів, а саме наполегливості, витривалості, стійкості, що є професійно важливими якостями представників цієї сфери діяльності та створюють надійне підґрунтя для їх подальшого професійного зростання.

Достатній рівень розвитку демонструють показники моральної нормативності та комунікативних здібностей. Щодо показника моральної нормативності, то цей результат є очікуваним, оскільки представники експертної галузі зазвичай є зрілими фахівцями, виваженими у своїх висловлюваннях, вчинках та принципах дотримання професійної етики. Діагностовані значення показника комунікативних здібностей ілюструють специфіку становлення молодого професійного колективу цього НДІ, оскільки з об'єктивних причин життя на повоєнному Донбасі він зазнав суттєвого переформатування, збагатився молодими фахівцями та перебуває у стадії злагодження та становлення.

Щодо структурного аналізу адаптивності представників судово-експертної галузі, то нами використано задля цього процедуру кореляційного аналізу за Пірсоном. Відзначимо, що нами діагностовано статистично достовірний позитивний зв'язок (на рівні $p < 0,05$) між показниками адаптивних здібностей та нервово-психічної стійкості, що може пояснюватися психологічним змістом як одного, так і іншого показника, що враховано авторами методики. Також нами встановлено статистично достовірний позитивний зв'язок (на рівні $p < 0,01$) між показниками достовірності та моральної нормативності наших респондентів, що може пояснюватися високою особистісною та соціальною відповідальністю як професійно важливою якістю судових експертів, що створює належні передумови для їх відвертості та дотримання певних ідеалів моральної поведінки й професійної етики тощо.

Висновки з проведеного дослідження.

За результатами проведеного нами дослідження особливостей психологічної адаптації фахівців судово-експертної галузі можемо зробити такі висновки:

1) аналіз теоретичних передумов професійного функціонування судового експерта свідчить про те, що він має володіти високим рівнем усвідомлення власної відповідальності, бути пунктуальним, прискіпливим, демонструвати глибину, об'єктивність, юридичну досконалість та морально-етичну виваженість;

2) більшість показників адаптивності судового експерта (адаптивні здібності, моральна нормативність, комунікативні особливості, нервово-психічні здібності) демонструє максимально наблизений до середнього рівень розвитку;

3) нами діагностовано статистично достовірний позитивний зв'язок між показниками адаптивних здібностей та нервово-психічної стійкості як складових частин адаптивності судового експерта, а також між показниками достовірності відповідей та їх моральної нормативності, що може пояснюватися високою особистісною та соціальною відповідальністю.

Перспективним надалі вбачається дослідження динаміки психологічної адаптації судових експертів в процесі набуття фахового досвіду та залежно від конкретної вузької спеціалізації їх експертної діяльності, що в подальшому уможливило би формулювання за необхідності конкретних психологічних рекомендацій щодо оптимізації та інтенсифікації процесу психологічної адаптації судового експерта до умов професійної діяльності та життєвої реалізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про судову експертизу : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232.
2. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
3. Жигалов Н., Хоменко А. Ответственность в профессиональной деятельности судебного эксперта. *Вестник Томского государственного университета*. 2011. С. 231–234.
4. Землянська О. Особистість як суб'єкт правосвідомості та об'єкт судово-психологічної експертизи : автореф. дис. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.06 ; Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2010. 34 с.
5. Моисеева Т.Ф. Организационный и методологические аспекты подготовки судебных экспертов. *Правосудие. Судебная экспертиза*. 2019. Т. 1. С. 160–168.
6. Налчаджанян А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Эксмо, 2010. 368 с.
7. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Москва : Просвещение, 1969. 659 с.
8. Реан А., Кудашев А., Баранов А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика. Санкт-Петербург : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2006. 479 с.
9. Слепнева Л. Профессиональные деформации судебного эксперта и пути их предупреждения и преодоления. *Вестник университета имени О. Кутафина. Наука о судебной экспертизе*. 2014. № 3. С. 136–141.
10. Шерстюк В. Організаційно-правові та морально-психологічні засади судово-експертної діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 ; Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. Харків, 2007. 19 с.
11. Ярош О. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх, обвинувачуваних за агресивні злочини : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.06 ; Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2008. 23 с.
12. Hartmann H. *Ego Psychology and the Problem of Adaptation*. New York. 1958. 234 p.